

Narifə Kamandar qızı Məmmədova ⁴

DEMOKRATİK MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK YA DA “NEOKOLONİALİZM”

Giriş. Neokolonializm olaraq adlandırılan “yeni müstəmləkəçilik” anlayışı müstəmləkəçiliyin sadəcə metodu dəyişdirilərək praktikada hələ də davam etdiyi tezisində əsaslanır. Neokolonializm keçmiş kolonialist dövlətlərin dolayı yolla əvvəlki müstəmləkələr də daxil olmaqla “inkışaf etməkdə olan” müstəqil dövlətlər və xalqlar üzərində iqtisadi, siyasi və mədəni nəzarəti həyata keçirdikləri “istismar”ın müasir formasıdır. Dünyada, xüsusən də Qərbdə ümumi qəbul edilən fikir ondan ibarətdir ki, müstəmləkəçilik artıq bitib. Qərbin deyimi ilə müstəmləkəçilik Afrika ölkələrinin 1960-cı illərdə müstəqilliyini elan etdiyi zaman tarixin qapalı səhifəsinə çevrilmişdir. Bəs bu həqiqətdən doğrudurmu? Bu suala cavab tapmaq üçün müstəmləkəçiliyin erkən illərinə nəzər salmaq yerinə düşər.

Kolonializm. Kolonializm latınca təsərrüfat və ya yaşayış məntəqəsi mənasını daşıyan “colonia” sözündən götürülmüşdür. “Koloniya”lı başqa torpaqlarda məskunlaşan və hələ də Roma vətəndaşı sayılanlara, daha dəqiq desək, öz vətənləri ilə əlaqələrini qoruyub saxlayan lakin başqa torpaqlarda yaşayan insanlara verilən ad idi. Lakin bu tərif öz aktuallığını itirərək yalnız müasir kapitalizmdən əvvəlki müstəmləkəçiliyə aid edilə bilər. Avropalıların Asiya, Amerika və Afrikanı işğal etməsi ilə başlayan müasir müstəmləkəçilik çağı vaxtilə Romanın Atlantik okeanına qədər olan bölgəyə hökmranlığından və ya monqolların 13-cü əsrdə Yaxın Şərqi və Çini zəbt etməsindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, avropalıların Amerika qitəsinə gəlişi və işğalı ilə başlayan müasir müstəmləkəçilik çağı kapitalizmin də inkışafı ilə müşayiət olunduğu üçün əvvəlki müstəmləkəçilikdən fərqlənir [4, s. 21].

Müasir müstəmləkəçilik anlayışı ötən əsrlərdə güclü icmaların başqa bir icmanın torpaq və əmlakını ələ keçirərək öz əhalisinin bir hissəsini köçürdüyü və onlara nəzarət etdiyi müstəmləkəçilik sistemindən tamamilə fərqlidir. Bir icmanın digəri tərəfindən sıxışdırılması hər iki müstəmləkəçiliyin ortaq xüsusiyyəti olsa da, yeni kəşflərin ardınca gələn müasir müstəmləkəçilik sistemi Qərbdə kapitalizmin meydana gəlməsi və burjuva sinfinin yaranması ilə müşayiət olunduğu üçün fərqli əlamətlərlə xarakterizə edilir. Avropalılar bant, kompas, yelkənli gəmilər kimi texniki yeniliklərə sahib olmaqla birgə ticarəti də inkışaf etdirmək məqsədi güdür. Yeni xammal qaynaqları əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyan avropalılar özlərindən nisbətən geri qalan və ən əsası yeraltı-yerüstü sərvətlərlə zəngin olan cəmiyyətləri müstəmləkəyə çevirməyə başlayır. Bu tip müasir müstəmləkəçilik tərzilə ələ keçirilən ölkələrin torpaq və malları müsadirə edilməklə yanaşı iqtisadiyyatı da istismarçı ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqələndirilərək yenidən qurulur. Beləliklə, müstəmləkələrdən metropoliyalara həm insan, həm də təbii sərvət axını başlayır [5, s. 20]. Lumbanın da dediyi kimi “insanların və malların hansı istiqamətə yönəlməsindən asılı olmayaraq mənfəətin istismarçı ölkəyə axdığı bir dövr başlayır” [4, s. 21].

Tarixi mənbələrdə qeyd edilir ki, müasir müstəmləkəçilik çağı 1492-1496-cı illərdə İspaniyanın Karib dənizindən Amerika qitəsinə qədər genişlənməsi ilə başlamışdır. 19-cu əsrdə pik həddə çatacağı ehtimal olunan müstəmləkəçilik hərəkəti İngiltərə, Fransa və Amerikada baş verən sənaye inqilabları ilə xüsusi sürət qazanır. Maşın istehsalının ardınca kapitalist dövlətlərdə yaranan istehsal artımı yeni xammal və bazar axtarışlarına səbəb olmuşdur. Bununla kapitalist dövlətlər arasında yeni koloniyaları zəbt etmək “yarış”ı başlamışdır. Eyni dövrdə Afrikanın müstəmləkələşdirilməsi prosesi də sürətlənir [5, s. 19]. O vaxta qədər ucuz əmək bazarı kimi görünən və qara qul ticarəti üçün istismar olunan Afrikanın demək olar ki, yalnız sahiləni bölgələri tanınır. 19-cu əsrdə maarifçilik və pozitivizm ideyalarının təsiri ilə qitəni elmi şəkildə kəşf etmək arzusu ilə yola çıxan kəşfiyyatçılar qitəyə daha böyük müstəmləkəçilik zülmü gətirmişdir [7, s. 282].

Nəzəri və praktiki elmi yanaşmada anti-müstəmləkəçilik anlayışı müstəmləkəçilik fenomeninin özü qədər qədimdir. İlk anti-müstəmləkəçilik üsyanları Karib adalarında baş verən üsyanlarla başlayır [10, s. 215]. İspaniyanın nəzarəti altında olan Latin Amerikasında ispan əsilli elitələr tutduqları ali vəzifələrdən kənarlaşdırılmaqdan şikayətlənir. Burada ilk üsyan kreolların üsyanı ilə başlayır [3]. Üsyanlar 19-cu əsrdə İrlandiya, Hindistan və Afrikaya qədər genişlənərək 20-ci əsrdən etibarən bütün dünyaya yayılır [10, s. 216]. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 130 koloniya müstəqil olur və 1945-ci ilə qədər Kanada, Avstraliya və Cənubi Afrika İttifaqı kimi koloniyalar suverenlik qazanır [9, s. 35].

II. İkinci Dünya Müharibəsi dekolonizasiya prosesində mühüm dönüş nöqtəsidir. Müharibədən sonra Sovet İttifaqının müstəmləkəçilik əleyhinə olan münasibəti, eyni zamanda Qərbin öz müstəmləkələrində kommunizmin yayılmasından duyduğu narahatlıq hissi dekolonizasiya prosesinin sürətlənməsində təsirli olmuşdur [2, s. 21]. Bundan əlavə İkinci Dünya Müharibəsində Fransa, Böyük Britaniya və Hollandiya kimi imperialist güclərin Yaponiya qarşısında yaşadığı məğlubiyyət onların öz müstəmləkələrindəki əvvəlki nüfuzunu itirməyinə səbəb olmuşdur [10, s. 217]. Beləliklə müstəmləkəçi dövlətlər II. İkinci Dünya müharibəsinin sonunda iqtisadi cəhətdən zəifləyərək əvvəlki sabitliyini itirir [1, s. 226]. Dəyişən dünya nizamının yeni super dövlətləri olan Sovet İttifaqı və ABŞ ön plana çıxarkən köhnə istismarçı qüvvələr 1947-ci ildə Hindistan və Pakistanın müstəqillik əldə etməsilə Asiyada öz gücünü itirməyə başlayır [9, s. 436].

Neokolonializm. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İkinci Dünya müharibəsi Qərbi Avropa ölkələrində böyük iqtisadi və sosial dağıntılara səbəb olur. Şübhəsiz ki, bu vəziyyət onların nəzarəti altında olan koloniyalarda da eyni təsiri göstərir. Bu dağıntı və xaos mühiti müstəmləkələrdə istiqlal hərəkətlərinin təşkili üçün münasib zəmin yaradır.

⁴ Bakı Dövlət Universiteti “Dünya ədəbiyyatı” kafedrası. narifesmaylizada@gmail.com

Müstəmləkələrin müstəqillik qazanmağı tək bu ölkələrin özü üçün deyil, həm də iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətdə olan avropalılar üçün bir çıxış yolu idi ki, onlar da artıq öz işlərinə diqqət yetirib iqtisadiyyatını bərpa edə bilsin. Çünki koloniyaların yüksək gəlirləri Avropa ölkələrinin iqtisadi yükünü artırır. Belə ki, gözü doymayan Qərb dövlətləri bir tərəfdən kağız üzərindəki müstəmləkələrə son qoyaraq bu ölkələr qarşısında rəsmi öhdəliklərindən qurtulur, digər tərəfdən onları yenə də öz nəzarətində saxlamaq üçün yeni üsullar tapıb istismar etməyə davam etmək istəyir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə koloniyaların sürətlə müstəqillik əldə etməyi həqiqətən də müstəmləkəçilik dövrünün "bitdiyinə" dair şübhələr yaradır. Qananın müstəqillik mübarizəsinin mühüm siması Kwame Nkruma 1957-ci ildə ölkənin müstəqillik çağına qədəm qoymağından sonra ilk prezident vəzifəsini icra edən şəxs olur [12]. O, öz təcrübələrinə əsaslanaraq "İmperializmin sonuncu mərhələsi-Neokolonializm" adlı əsərində neokolonializm nəzəriyyəsini önə sürmüşdür. Onun fikrincə bu müstəqillik sadəcə bir nümayişdir. Bu yeni müstəqillik prosesi iqtisadi müstəqilliklə tamamlana bilməmişdir [10, s. 60]. Nkrumanın nəzəriyyəsinə görə Afrika zəngin resurslara malik olsa da, bu resurslar müstəqillik əldə etdikdən sonra da qitəyə sərvət kimi qayıtmır, hətta qitəni yoxsullaşdırmaq üçün çalışan fərdləri və qrupları zənginləşdirməyə davam edir. Müstəmləkəçilik aradan qalxsada, onun yerini imperializmin son mərhələsi olan neokolonializm tutur. Əslində müstəqillik əldə etmiş müstəmləkələr nəzəri cəhətdən müstəqil idi. Bununla belə, onların iqtisadi sistemi və siyasi həyatı hələ də müxtəlif üsullarla xaricdən idarə olunurdu [6, s. 9].

Nkruma qeyd edir ki, yeni müstəmləkəçilik nəzarəti əsasən iqtisadi və pul vəsaitləri ilə həyata keçirilir. Neokolonializmə tabe olan bir dövlətin imperialist gücün istehsal etdiyi məhsulu almaq məcburiyyəti bu sistemə məhz iqtisadi vasitələrlə işlədiyinə əsas nümunədir. Robert Yunqın dediyi kimi, Nkruma postkolonial nəzəriyyəyə və neokolonializmə xarakterik olan iqtisadi gücün parametrlərini ortaya qoymağı bacarmışdır [10, s. 62].

Neokolonializmdə dünyanın az inkişaf etmiş bölgələrinə yatırılan xarici kapital onu inkişaf etdirməkdən daha çox istismar etmək üçün istifadə olunurdu [11]. Kasıb və varlı ölkələr arasındakı uçurum investisiyalar vasitəsilə azaldılmaq əvəzinə artırılır və neokolonial nəzarəti əlində tutanların cibinə gəlir kimi qayıdırdı. Odur ki, neomüstəmləkə nəzarətinə məruz qalan ölkələrə qoyulan sərmayələr və yardımlar bu ölkələrin inkişafına heç bir töhfə vermir və hətta onlara ziyan vurur. Bu dövlətlər ilk növbədə əsas məhsullarını inkişaf etmiş ölkələrin müəyyən etdiyi qiymətə satmağa, inkişaf etmiş ölkələrdən aldıkları məhsulları isə bu ölkələrin müəyyən etdiyi qiymətə almağa məcbur edilirdi [6, s. 13].

Neokolonial sistemin əsas güclərinin təhsili təkmilləşdirməkdə, işçilərin gücünü artırmaqda, ticarət və sənayenin müstəmləkələşdirilmiş quruluşunu dəyişməkdə marağı çox azdır. Hətta bu ölkələrə edilən təhsil yardımı neokolonial rejimə qarşı çıxan tələbə hərəkatını dəstəkləyə biləcəyi səbəbi ilə şübhəli görünür. Bu məqamda yalnız hərbi yardımlar yeni dövrün müstəmləkəçi dövlətləri üçün ağlabatan yeganə yardım növü kimi seçilir [6, s. 10].

Yunqun qeyd etdiyi kimi Nkrumanın nəzəriyyəsi postkolonial sisteminin əsaslı iqtisadi izahının verilməsi baxımından olduqca vacibdir [10, s. 65]. Neokolonializm anlayışı bəzi postkolonial tədqiqatlarda yer alır və müstəmləkəçiliyin davamlılığını təsvir etmək baxımından faydalı olduğu iddia edilir [8, s. 105].

Nəticə. Kolonializm üzrə ixtisaslaşan akademik Andreas Ekkertin fikrincə, Afrika hökumətləri hələ də həqiqətən müstəmləkədən azad olmayıb. Bu gün keçmiş müstəmləkələr artıq suverenlik qazansa da, əsrlər boyu davam etmiş müstəmləkəçiliyin qoyub getdiyi "irs" insanların şüurunda, müstəqillikdən sonra qurulan dövlət strukturlarında, müxtəlif iqtisadi və mədəni sahələrdə təsirini davam etdirməkdədir. Bu irslərdən biri də şübhəsiz ki, kolonialist dövlətlərin hakim olduqları coğrafiyalarda etnik və mədəni quruluşu nəzərə almadan öz maraqlarına uyğun çəkdikləri süni sərhədlərdir. Afrika ölkələri bu süni sərhədlərin yaratdığı problemlərlə hələ də mübarizə aparır. Çox vaxt etnik qarşıdurmaların və vətəndaş müharibələrinin mənbəyi kimi göstərilən bu sərhədlərlə yanaşı, orada davam edən qeyri-sabitlik, iqtisadi zəiflik və diktatura rejimi də müstəmləkəçiliyin dolayı və ya birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Bugünkü şəraitdə neokolonial dövlətlər öz əməllərinə görə artıq heç bir hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşmır, hətta "bəşəriyyət qarşısında müstəsna xidmətləri"nə görə beynəlxalq aləmdə nüfuzlu mükafatlara layiq görülür. Digər tərəfdən, müasir "üsullarla" istismar olunmağa davam edən xalqlar isə düşdüğü vəziyyətin fərqi deyil və buna görə də mövcud vəziyyətdən xilas olmaq üçün heç bir şey göstərmir. Onlar heç bir şey göstərməməklə yanaşı, həm də istismarçıları xilaskar kimi görürlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Allman J. "Between the Present and History: African Nationalism and Decolonization", The Oxford Handbook of Modern African History, Ed. John Parker, Richard Reid, New York: Oxford University Press, 2013, s. 226.
2. Dias J. "Portekiz: Eskidünya ve Yenidünya'da İmparatorluk Kuruculuğu": Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008, 75 s.
3. F.J. de la Cruz, "El proceso de independencia de América Latina", Temario de oposiciones de Geografía e Historia, Clío 37, ss. 2-3.
4. Lumba A. Kolonyalizm Postkolonyalizm: Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, 352 s.
5. Luraghi R. Sömürgecilik Tarihi: Çev. Halim İnal, İstanbul: E Yayınları, 2000, 400 s.
6. Nkrumah K. Yeni Sömürgecilik: çev. Sarca A. İstanbul: Kitapyurdu yayınları, 1966, 104 s.
7. Oral Sander, Siyasi Tarih I, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, 423 s.
8. Shohat E. "Notes on the 'Post-Colonial'", Social Text, No. 31/32, 1992, ss. 105-108.
9. Strang D. "Global Patterns of Decolonization, 1500-1987", International Studies Quarterly, No. 35, 1991, s. 437
10. Young Robert J. Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş: Çev. Burcu Toksabay Köprülü-Sertaç Şen, İstanbul: Matbu, 2016, 672 s.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Neokolonializm>
12. <https://azvision.az/news/248164/news.html>

Açar sözlər: Kolonializm, neokolonializm, İkinci Dünya müharibəsi, dekolonizasiya, Qərb

Ключевые слова: колониализм, неоколониализм, Вторая мировая война, деколонизация. Запад
Key words: Colonialism, neocolonialism, World War II, decolonization, the West

Xülasə

Neokolonializm zəngin dövlətlərin yoxsul və zəif ölkələri keçmişdə olduğu kimi bilavasitə hərbi güc tətbiq etməklə deyil, üstüörtülü şəkildə iqtisadi və siyasi manevrlərlə nəzarətdə saxladığı istismar formasıdır. Buna nail olmaq üçün sözügedən ölkəni iqtisadi cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salmaq və çarəsiz buraxmaq kifayət edir. Bu üsulun daxilində hərbi müdaxilə nəzərdə tutulmadığı üçün qarşı tərəfin müqaviməti ilə qarşılaşmaqdan söhbət gedə bilməz. Axı ortada hər hansı bir “işğal” yoxdur. Bu məqama istinadən fransız tarixçisi Mark Ferro neokolonializmi “işğalsız müstəmləkəçilik” kimi tərif edir. Ferro müstəmləkə ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə istismarın sona çatmadığını, əksinə, onun yalnız şəklini dəyişdiyini bildirir və zəngin dövlətlərin “yardım” adı altında inkişaf etməkdə olan ölkələri istismara və talan etməyə davam etdiyini müdafiə edir.

С колониализмом конечно, добро пожаловать «неоколониализм»

Резюме

Неоколониализм — это форма эксплуатации, при которой богатые страны контролируют бедные и слабые страны не с помощью прямой военной силы, как в прошлом, а скрытно с помощью экономических и политических маневров. Для этого достаточно сделать данную страну экономически самостоятельной и беспомощной. Поскольку в рамках этого метода не предусматривается военное вмешательство, не может быть и речи о встрече с сопротивлением другой стороны. В конце концов, посередине не существует «оккупации». Ссылаясь на этот момент, французский историк Марк Ферро определяет неоколониализм как «колониализм без оккупации». Ферро утверждает, что эксплуатация не закончилась с обретением независимости колониальными странами, а лишь изменила свою форму, и утверждает, что богатые страны продолжают эксплуатировать и грабить развивающиеся страны под видом «помощи».

Colonialism is over, welcome “neo-colonialism”

Summary

Neocolonialism is a form of exploitation in which rich countries control poor and weak countries not by direct military force as in the past, but covertly by economic and political maneuvers. To achieve this, it is enough to make the country in question economically self-dependent and helpless. As military intervention is not envisaged within this method, there is no question of encountering the resistance of the other side. After all, there is no "occupation" in the middle. Referring to this point, the French historian Marc Ferro defines neocolonialism as "colonialism without occupation". Ferro argues that exploitation did not end with the independence of colonial countries, but only changed its form, and argues that rich nations continue to exploit and plunder developing countries under the guise of "aid".

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva